

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN ETNİK VƏ SOSIAL TƏRKİBİNDƏKİ TƏKAMÜLƏ DAİR

Gülnar Həmid qızı Bəşirova

Azərbaycan hərbi tarixi muzeyi
e-mail: gulnar.bsirova@mail.ru

Açar sözlər: *Sumqayıt, əhali, şəhər, sənaye*

Müasir dövrdə Sumqayıt şəhərinin əhalisinin etno-sosial xüsusiyyətlərində müxtəlif dəyişikliklər özünü göstərir. Bu, açıq şəkildə şəhər əhalisinin dinamikasında, etnik və sosial quruluşunda özünü göstərir. XX əsrin sonlarında Sumqayıt şəhərinin etno-mədəni vəziyyətinin dəyişməsinə təsir edən amillər arasında 80-ci illərin sonlarından etibarən erməni separatizminin və 1988 -ci il Sumqayıt hadisələrinin güclənməsini qeyd etmək olar.

Sumqayıt şəhəri bütün sosial təbəqələrin nümayəndələrinin iştirak etdiyi bir məkandır. Eyni zamanda, bu şəhər çoxmillətli əhali ilə xarakterizə olunur. Fərqli millətlərdən olan insanlar burada özlərini yaxın bir ailənin üzvü kimi hiss edirlər.

Araşdırmalar sübut edir ki, nəzərdən keçirilən dövrdə Sumqayıt şəhəri Azərbaycan xalqının daha sıx birliyində, etnik və sosial həyatında kifayət qədər ciddi rol oynayıb.

ОБ ЭВОЛЮЦИИ ЭТНИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СУМГАИТ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Гульнар Гамид гызы Баширова

Ключевые слова: *Сумгаит, население, город, промышленность*

В современный период произошли различные изменения в этносоциальных особенностях населения города Сумгаит. Это ярко проявляется в динамике численности городского населения, его этнической и социальной структуре. Среди факторов, повлиявших на произошедшие в конце XX столетия изменения в этнокультурном положении города Сумгаит, можно отметить усиление армянского сепаратизма начиная с конца 80-х годов, и сумгаитские события 1988 года.

Город Сумгаит является местом, где присутствуют все представители социальных слоев. В то же время этот город

характеризуется многонациональностью населения. Люди разных национальностей чувствуют себя членами дружной семьи.

Исследования доказывают, что в рассматриваемом периоде город Сумгаит сыграл достаточно серьезную роль в более тесном единении, этнической и социальной жизни азербайджанского народа.

EVOLUTION OF THE ETHNIC AND SOCIAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF SUMGAIIT CITY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Gulnar Hamid gizi Bashirova

Keywords: *Sumgayit, population, city, industry*

Modern times there have been various changes in the ethnosocial composition of the population of the city of Sumgayit. This clearly manifests itself in the dynamics of the urban population, its ethnic and social structure. Among the factors that influenced the changes in the ethnocultural situation of the city of Sumgayit at the end of the 20th century, one can note the strengthening of Armenian separatism, starting from the end of the 80s, and the Sumgayit events of 1988.

Sumgayit city is a place where all representatives of social strata are present. At the same time, this city is characterized by a multinational population. Peoples of different nationalities feel like members of a friendly family.

The investigations prove that the city of Sumgayit has played a significant role in the closer unification, ethnic and social life of the Azerbaijani people in the considered period.

Məlumdur ki, XX yüzilliyin sonlarında qazanılmış dövlət müstəqilliyinin ilkin illərində iqtisadiyyatın tənəzzülü və təsərrüfatın dağılması, siyasi hərc-mərclik və idarəçilik sisteminin iflic vəziyyətə düşməsi əhalinin müəyyən qisminin xarici ölkələrə miqrasiyasına səbəb oldu. Sumqayıtda da yaxşı mütəxəssislərin müəyyən hissəsi şəhəri tərk etdi. Sənaye müəssisələrinin öz fəaliyyətini dayandırması minlərlə insanı işsiz qoydu. Kütləvi işsizlik bütün şəhəri bürüdü. İllər boyu yığılıb qalan sosial problemlər əhalinin əsasən Bakıya axınına gətirib çıxartdı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidlə yanaşı özəlləşdirmənin aparılması, sahibkarlığın inkişafına kömək siyasəti nəticəsində insanların bir hissəsi yenidən iş yerləri tapdılar.

Əcnəbi şirkətlərin şəhərə gəlməsi və sənaye sahələrinə investisiya qoyması iqtisadiyyatın müəyyən qədər canlanmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb oldu. Qloballaşma və dünyaya inteqrasiya bir çox yeni peşə və sənətlərin idxalına şərait yaratdı. Əvvəllər mövcud olmayan sosial qruplar meydana gəldi və s.

Bütövlükdə götürüldükdə XX əsrin son onilliyində Sumqayıt şəhərinin etnomədəni durumunda baş vermiş dəyişikliklərə təsir göstərən amilləri belə müəyyənləşdirmək olar: 80-ci illərin sonlarından başlayaraq erməni separatizminin güclənməsi, sovetlərin dağılması ilə əlaqədar olaraq 1988-ci il Sumqayıt hadisələri və rusların şəhərdən getməsi, şəhər əhalisinin sosial strukturunun formalaşmasına öz təsirini göstərən milli tərkibdə digər millətlərin azalmasını görmək mümkündür. Digər tərəfdən Ermənistandan kütləvi deportasiya olunan azərbaycanlıların müəyyən hissəsi Sumqayıt və onun ətraf ərazilərindən hesab olunan Sarayda məskunlaşdı. Onlar şəhərdə əhalinin say miqdarının saxlanılmasına və işçi qüvvəsinin balanslaşdırılmasına nail oldular. 1990 – cı illərdə Dağlıq Qarabağın işğalı nəticəsində məcburi köçkün ordusunun bir hissəsi şəhər və onun ətraf ərazilərində məskunlaşdı. Bunun ardınca iqtisadiyyatın tənəzzülü və təsərrüfatın dağılması, siyasi hərc-mərclik və idarəçilik sisteminin iflic vəziyyətinə düşməsi, peşəkar mütəxəssislərin şəhəri tərk etməsi, sənaye müəssisələrinin öz fəaliyyətini dayandırması, kütləvi işsizlik ordusunun yaranması, bazar iqtisadiyyatına keçid, özəlləşdirilmənin aparılması, əcnəbi şirkətlərin müxtəlif sənaye sahələrinə investisiya qoyması, yeni iş yerlərinin açılması, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı şəhərdə sosial təbəqələşmənin müxtəlifliyinə şərait yaratdı. Əvvəllər mövcud olmayan sosial qruplar meydana gəldi.

Məlumdur ki, Sumqayıtın əsasını qoymuş inşaatçılar 1955-ci ilin əvvəlindən keçən 4 ayda ümumi sahəsi 7 min 372 m² olan yaşıllıq evlərini tikib istifadəyə vermişdilər. Onlar 1 may bayramı ərəfəsində 1635 m² sahəsi olan 4 yaşayış binasını, 1 uşaq bağçası və 1 orta məktəb binasını tikib qurtarmışdılar [10, s.3]. Həmçinin şəhərin energetika işçilərinin yaşadığı qəsəbədə mədəniyyət və istirahət parki salınmış, burada mindən artıq ağac əkilmişdi. Onlarla küçənin ətrafı yaşıllaşdırılmışdı. Şəhərdə fəhlələrin fərdi yaşayış evlərindən ibarət olan energetiklər qəsəbəsində eyni tipli layihə əsasında 150-dən artıq yaşayış binası inşa edilmişdi. 1955-1957-ci illərdə corat qəsəbəsində 150-dən çox fərdi ev tikilmişdi. Köhnə evlərin yerində yeni yaşayış binalarının əsası qoyulmuş, minlərlə bəzək ağacı əkilmiş, 10 hektardan çox üzüm bağı salınmış, qəsəbə tam elektriklişdirilmişdir [17, s.1]. Şəhərdə əhali üçün yaşayış evləri ilə bərabər ictimai və inzibati idarələr üçün də binaların tikintisinə diqqət artırılmışdı. Sumqayıt şəhər icraiyyə komitəsinin 1955-ci il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə şəhərin 3-cü məhəlləsində yeni mehmanxananın inşasına başlanmışdır [2, s.101].

Yaşayış binalarının, mədəni-məişət obyektlərinin tikilməsi buraya gələn gənc miqrantların böyük əksəriyyətinin Sumqayıtda qalıb yaşamasına və çalışmasına, ailə həyatı qurmalarına səbəb olmuşdu. Buraya İttifaqın müxtəlif şəhər və kəndlərindən gələn gənclər müxtəlif təbəqələrə və sosial qruplara, millətlərə və xalqlara aid idi. Sumqayıta gələnə qədər müxtəlif təbii şəraitlərdə yaşayan bu insanlar eyni adət-ənənələrə, xarakterə və psixologiyaya malik deyildilər. Yeni adamlarla rastlaşan, çoxmillətli istehsal kollektivlərinə düşən, şəhər həyat tərzi və ritminə öyrəşən, yeni birgə yaşayış qaydaları ilə, müxtəlif adət və ənənələrlə rastlaşan adamlar – miqrantlar bütün bu amillərin təsirini öz üzərlərində hiss etməyə başlayırdılar [18, s.65].

Məlumdur ki, sovet dövründə Sumqayıtda məskunlaşan qeyri-azərbaycanlı əhalinin əksəri inzibati-idarəetmədə və xalq təsərrüfatı müəssisələrində əsasən yüksək vəzifələrdə və aparıcı işlərdə çalışırdılar. Onlar “beynəlmiləl Sovet Sumqayıtı”nın bir parçası idilər və şəhərin sosial-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm rol oynayırdılar. Onların şəhəri tərk etməsi həmin dövrün “beynəlmiləl şəhər harmoniyası”na öz mənfi təsirini göstərdi. 1989-cu ilə qədər Azərbaycanda yaşayan 392 min nəfər rusdan 1989-cu ildə 46 mini, 1990-cı ildə isə 136 mini ölkəni tərk etdi [16, s.23]. 180 minə yaxın erməni əhalinin isə əksəriyyəti bu müddətdə Bakı və Sumqayıtdan köçdü [19, s.70].

Sumqayıt əhalisinin sosial təbəqələşməsi müxtəlif forma və məzmunu malikdir. Təbii ki, bu formaları olduğu kimi götürüb konkret məkana aid etmək də olmaz. Sumqayıt etnoqrafik baxımdan tarixən formalaşan məkandır və spesifik etnososial xüsusiyyətlərə malik olduğundan burada baş verən proseslər də ümumi inkişaf fonunda daim müəyyən dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Sovetlər dövründə şəhərin milli tərkibinin xeyli dərəcədə müxtəlifləşməsi, eyni zamanda buna baxmayaraq yerli əhalinin mühafizəkarlığı, ənənəvi təsərrüfatın saxlanması (balıqçılıq, dəvəçilik, bağçılıq) və inkişaf etdirilməsi həmin özünə-məxsusluğun leytmotivlərindəndir. Yeri gəlmişkən, “sosial strukturlaşmaya və demoqrafiyaya təsir göstərən amillərdən biri də kadr ehtiyatının yaranması prosesidir” [8, s.56]. Müharibədən sonra Sumqayıta komsomol göndərişi ilə gələn gənc oğlan və qızlar şəhərin tikintisi ilə sənaye müəssisələrinin bünövrəsini qoymaqla bərabər, həm də onun ictimai-siyasi və mədəni həyatında da fəal iştirak edərək, şəhərin sürətli inkişafına səbəb olmuş, bu da kadr ehtiyatının yaranmasına kömək etmişdir. Məhz bunun nəticəsində şəhərdə əhalinin sıxlığı ilə yanaşı, sosial təbəqələşmənin də müxtəlif aspektlərdə inkişafını görürük

1970-ci ildə “Sumqayıt” adlı digər bir kitabçanın müəllifi, o zaman Şəhər Sovetinin sədri vəzifəsində işləmiş Axundov yazırdı: “Gənclik şəhərinin 20 yaşı bu yaxınlarda təntənə ilə qeyd edilmişdir. İyirmi il tarixən bir o qədər də uzun vaxt deyildir. Lakin qısa müddətdə şəhər misilsiz dərəcədə inkişaf etmiş, simasını dəyişmişdir. İndi Sumqayıt şəhəri yüzillik tarixi olan şəhərlərlə yarışa

bilər. O vaxt şəhərin bünövrə daşları qoyularkən çoxlarının ağına belə gəlməzdi ki, gələcəkdə Sumqayıt respublikamızın ikinci böyük sənaye mərkəzi kimi tanınacaq, xalqımızın fəxri olacaqdır” [1, s.3].

Sumqayıtın yaxın tarixini vərəqləyəndə görürük ki, onun qaynar, yaradıcı inkişaf dövrü ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövründə – 1969-1982-ci illərdə olub. Bu zaman hər il iki məktəb və bir körpələr evi tikilib istifadəyə verilmişdi. Ümumi nəticə isə belə idi: 1969-1982-ci illərdə Sumqayıtda 2 mln. 130 min kvadrat metrlik mənzil tikilmiş, 30 min ailə yeni mənzillə təmin olunmuşdu. Eyni zamanda 30 min 545 şagird yeri olan 27 müasir ümumtəhsil məktəbi, 1500 yerlik mədəniyyət sarayı, 6 mədəniyyət evi, 6 kitabxana, 129 çarpayılıq xəstəxana kompleksi tikilib sumqayıtlıların istifadəsinə verilmişdir [5, s.5].

Sumqayıtın inkişafında Ulu öndər, çağdaş Azərbaycan respublikasının banisi Heydər Əliyevin xidmətləri çox böyükdür. O heç vaxt bu gənc şəhəri diqqətindən kənar qoymamışdır. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə Sumqayıtda bir çox sənaye müəssisələri, o cümlədən böyük kompressorlar zavodu, üst trikotaj fabriki, xovlu ipliklər fabriki, müasir üslubda kimyaçılar mədəniyyət sarayı tikilib istifadəyə verilmişdir. Diqqəti cəlb edən hal odur ki, iri sənaye müəssisəsi olan kompressorlar zavodu Ulu öndər H.Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyəti nəticəsində sumqayıtda tikilmişdir. Çünki bu zavodu SSRİ-nin başqa bir regionunda tikmək planlaşdırılmışdır. Lakin Heydər Əliyevin prinsipiallığı bütün maneələri dəf etmiş və bu böyük zavod Sumqayıtda tikilmişdir.

Sumqayıtda metallurgiya sənayesinin inkişafı da dahi rəhbərin diqqətindən kənar qalmamışdır. Sovet Azərbaycanına rəhbərliyi dövründə Ulu Öndər beş dəfə Boru-prokat zavodunda olmuş, bu zavoda bir sıra keçmiş sovet rəhbərlərinin gəlişini təşkil etmiş, nəticədə Boru-prokat zavodu inkişaf edərək nəhəng sənaye müəssisəsinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin göstərişinə əsasən insan sağlamlığı üçün zərərli olan 30-a yaxın istehsal sahəsinin istismarının dayandırılması şəhərdə mövcud olan ekoloji gərginliyin aradan qaldırılmasına xidmət etmişdir [4, s.1].

Keçid dövrü başqa Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Sumqayıt şəhərinin əhalisinin etnik tərkibində və sosial strukturunda mühüm dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində on minlərlə əmək qabiliyyətli insan fəaliyyət və məşğuliyyət sahələrini dəyişməyə və həyat şəraitini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atmağa məcbur olmuşdur. Bir çox hallarda bu vasitələr insanların ixtisas-peşə fəaliyyətinin dəyişilməsinə səbəb olur. Bundan başqa yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq çoxlu yeni fəaliyyət sahələri yaranmışdır. Müasir dövrdə Sumqayıt şəhərində formalaşan sosial təbəqələrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların amorfluğudur. Keçid mərhələsini yaşayan bir çox şəxslər və sosial qruplar hər

an digər təbəqənin nümayəndəsinə çevrilə bilərlər. Bazar iqtisadiyyatının tam hökmranlıq edə bilmədiyi və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ləng getdiyi bir şəraitdə siniflərin və sosial stratifikasiyanın da bərqərar olması uzun çəkəcəkdir [9, s.15].

Sovet dövründə Sumqayıt şəhərində əhalinin etnik və sosial tərkibi əsasən sabit idi və çox az dəyişikliyə məruz qalırdı. Cüzi keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələri getdikcə təhsilin və savadın yüksəlməsi, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar idi. Lakin bu da etnososial tərkibin inqilabi dəyişikliyinə səbəb ola bilməzdi. Fəhlə sinfinin get-gedə azalmasına baxmayaraq, Sovet şəhərlərinin mühüm sosial qüvvələrindən hesab olunurdu. Qərb alimlərinin yaratdığı Sovet cəmiyyətinin sosial strukturunun modelinə əsasən burada bir necə əsas sosial təbəqə mövcud olmuş və bu təbəqələrin formalaşmasının avanqardı kimi: Birinci qrupa elita - partiya və hökumət rəhbərləri, ali rütbəli hərbiçilər və yüksək çinli məmurlar, ikinci qrupa ziyalıların yüksək təbəqəsi - alimlər, incəsənət və ədəbiyyat xadimləri daxil edilmişdir. Üçüncü qrupa fəhlə sinfinin aristokratiyası, zərbəçilər, yüksək ixtisaslı fəhlələr, dördüncü qrupa ziyalılar, orta və kiçik müəssisələrin rəhbərləri, diplomlu mütəxəssislər, zabitlər və s., beşinci qrupa "ağyaxalılıqlar", mühasiblər və dəftərxana işçiləri, xidmətçilər və s. aid edilirdi. Altıncı qrupda qabaqcıl və milyon kolxozların işçiləri və kənd qabaqcılları, yeddinci qrupda isə orta və aşağı ixtisaslı fəhlələr yerləşdirilmişdi. Daha sonrakı qruplararası yerdə qalan kəndlilər, əmək düşərgələrində işləyənlər və məhkumlar daxil edilirdi [12, s.65]. Məhz bunun nəticəsi olaraq, 1970-80-ci illərdən başlayaraq etnoqrafiya elmində həm Sovet miqyasında, həm də respublikalar səviyyəsində müxtəlif sosial qrupların və onların məişətinin öyrənilməsi geniş yayılmışdı. Bir sıra tədqiqatlarda şəhər əhalisinin müxtəlif təbəqələri və onların mədəni-məişəti və əhalinin etnososial strukturunun dəyişməsinin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir .

Bəzi tədqiqatlardan aydın olur ki, yalnız kəndliləri çıxmaqla yerdə qalan təbəqələr əsasən şəhərlərdə formalaşmışdır. Doğrudur, ziyalıların, məmurların, xidmətçilərin müəyyən hissəsi də kəndlərdə, əyalətlərdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Lakin bütövlükdə götürdükdə onlar kəndlərdə çox az idi və xüsusi təbəqə əmələ gətirmirdilər. Şəhərdə isə bu fərqlər nisbətən aydın nəzərə çarpırdı. Sovet Azərbaycanının ən iri şəhərlərindən biri olan Sumqayıt şəhəri göstərilən sosial təbəqələrin bütün nümayəndələrinin mövcud olduğu məkan idi. Şəhər olmasına baxmayaraq, burada ənənəvi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan və hətta onu inkişaf etdirən əhali təbəqəsi Sovet Azərbaycanını müxtəlif regionlarından toplanmışdı və indiki dövrdə də özlərini əsl "sumqayıtlılar" hesab edirlər. Bu baxımdan, həmin bölgünü Sovet Sumqayıtı üçün də məqbul hesab etməklə yanaşı, eyni zamanda lazım gələrsə ondan müqayisə məqsədi ilə istifadə etmək olar. Vaxtilə, amerikalı alim P.A.Sorokin cəmiyyətin təbəqələşməsinin üç başlıca tipini ayıraraq göstərirdi ki, buraya birinci olaraq

iqtisadi münasibətlərdən aslı olaraq varlı – kasıb təbəqə daxildir. Daha sonra ixtisas-peşə yönümünə uyğun olaraq yüksək nüfuzlu sosial status, yaxud aşağı sosial statusa malik qruplar aid edilir. Üçüncü təbəqə isə siyasi, yəni hakim-idarəolunan və cəmiyyəti idarə edən sosial qruplardan ibarətdir [20, s.304].

Bizim cəmiyyətin təbəqələşməsində birinci və ikinci tiplər xüsusilə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Üçüncü tipdə əsaslı dəyişiklik baş vermir. Bu təbəqələşmə tarixən formalaşmışdır və orada yalnız siyasi qüvvələrin nisbəti dəyişə bilər. Tarixi təcrübə göstərir ki, bütün dövrlərdə əksəriyyət idarəolunan təbəqədir və dövlət quruluşundan asılı olmayaraq uzun müddətdə belə olaraq qalacaqdır. Təbəqələşmənin əvvəlki tipləri isə dinamik olaraq dəyişir və yeniləşir. Azərbaycanın keçid dövrü üçün birinci tip təbəqələşmə xüsusi populyarlıq qazanmışdır və bu bölgüdən istifadə edərək istənilən şəxsin hansı qrupa aid olduğunu asanlıqla müəyyən etmək olar. Lakin ikinci tipə münasibətdə bunu iddia etmək çətinidir. İkinci tipə aid təbəqələşmə ilk növbədə insanların fəaliyyətinin funksional bölünməsi ilə ölçülür. Buraya insanların istehsal fəaliyyətinin növləri, ev təsərrüfatı, təhsil səviyyəsi, istirahət və asudə vaxtın təşkili sahələri, əhalinin hərəkəti və s. kimi mühüm fəaliyyət sahələri daxildir. Müasir dövrdə xeyli insan ixtisasına və peşəsinə tam müvafiq işlərdə yox, tapma bildiyi işlərdə çalışır. Məsələn, Sumqayıtda çox adi haldır ki, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi maliyyə sahəsində çalışsın və ya ali təhsilli hüquqşünas xırda ticarətlə məşğul olsun. Lakin bu problemin konkret rəqəmlərlə ifadə olunması hələlik mümkün deyildir, çünki nə rəsmi statistika idarələri, nə də sorğu təşkilatları belə bir hesablama aparmamışdır. Müşahidələr göstərir ki, belə insanların sayı minlərlə ölçülə bilər. Nəticədə ixtisas-peşə baxımından əhali təbəqələşməsində keçid dövründə bir xaos yaranmışdır və yalnız son vaxtlarda getdikcə həmin sahədə bir aydınlaşma nəzərə çarpır. Belə ki, rəqabətin inkişaf etdiyi bir şəraitdə şirkətlərin konkret ixtisas və peşə sahibinə ehtiyacı artır və bu tələbatı ödəmək üçün ən yaxşı peşəkarlar seçilir. Bu da insanların müəyyən ixtisasa yiyələnməsini və peşəkar hazırlığın səviyyəsinin yüksəlməsini stimullaşdırır. Bu proses həm də müasir şəhər həyat tərzini özündə cəmləşdirən sosial qruplar, qruplararası münasibətləri tənzimləyir [11, s.1].

Beləliklə, Sumqayıt sənaye rayonunun yaranması və şəhər əhalisinin sosial strukturunun formalaşması proseslərini bir neçə mərhələyə bölmək olar; birinci mərhələ 1935 – 1940 – cı illəri əhatə edir. Bu dövr Sumqayıtda sənaye müəsisələri və yaşayış qəsəbələrinin inşası, şəhər ərazisinin təşkili mərhələsi kimi dəyərləndirilir; ikinci mərhələ 1940 – 1948 –ci illəri əhatə edir ki, bu illərdə yeni sənaye obyektləri yaradılmış, əhalinin say dinamikası artmış, buraya axışb gələn kişilərin, qadınların, gənclərin işə düzəlməsi imkanları yaxşılaşmış, əhalinin tərkibi stabilləşməyə başlamışdı; üçüncü mərhələdə Sumqayıt qəsəbə tipli yaşayış məntəqəsindən (1938-49-cu illər) inkişaf edərək

şəhər statusu hüququ almaq mərhələsinə daxil olmuş, əhalinin tərkibi respublikanın şəhər və kəndlərindən, habelə digər respublikalardan gələnlər hesabına artmışdı. O dövrdə Sumqayıt şəhərində yaşayan əhalinin orta yaş həddi 24-25 idi. Bu illərdə artıq əhalinin sosial və etnik strukturu formalaşmışdır; dördüncü mərhələ 1988 – ci ildən sonrakı və müstəqillik dövrünü əhatə edir ki, bu dövrdə şəhər əhalisinin etnososial xüsusiyyətlərində müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Məhz bu zamanlarda şəhərin əhalisinin say dinamikasında, etnik və sosial strukturunda bir sıra dəyişikliklər yaranır [11,s.1].

Məhz buna görə də, şəhəri Azərbaycan zəhmətkeşləri böyük sevgi və məhəbbətlə Xəzər sahilində - Komsomolsk adlandırıblar. Burada hər şey yenidir. Respublikada kimya, qara və əlvan metallurgiya sənayesinin ilk məhsulları məhz burada istehsal edilmişdir. Şəhərdə digər yerlərdən fərqli olaraq, xalqlar dostluğunun böyük qüdrətini daha qabarıq hiss edirsən. Sumqayıt ölkənin 45 millətinin nümayəndələri ucaldır” [13, s.4]. İl ərzində Sumqayıtda işləmək üçün 8-10 min nəfər adam gəlmişdir. Onların əksəriyyətini gənclər təşkil edirdi. Sumqayıtda əhalinin çoxmillətli olması heç də yeni bir hal deyildir. Azərbaycanda müxtəlif millətlərin olmasının çoxəsrlik tarixi vardır. Sumqayıtda yaşayan adamlar arasında milliyətindən asılı olmayaraq ümumbəşəri, əsl insani sosial münasibətlər formalaşmışdı. Müxtəlif millətlərdən olan insanlar elə dostlaşmış, doğmalaşmışdır ki, onlar hər cür milli ayrı-seçkilik duyğularından azad olmaqla, özlərini bir mehriban ailənin üzvləri kimi hiss edirlər. Burada ön plana mənəvi və əxlaqi dəyərlər çəkilir, müxtəlif millətlərdən olan adamların bir-biri ilə rəftarları əxlaqi stimullarla idarə olunur. Məsələn, bunun bariz nümunəsi milliyətcə ukraynalı çilingər A. Kriyenkonun damarlarında müxtəlif millətlərdən olan adamların qanı axmasıdır. Zavodda ağır xəsarət alan çilingərin ilk donorları S.Mustafayev, Qazarov, O.Qolubev və başqaları olmuşlar [14, s.96].

XX əsrin 80-ci illərində Sumqayıtın sənaye obyektlərində, şəhər təsərrüfatında və mədəni-maarif ocaqlarında 83 millətin və xalqın nümayəndələri olan 30 minə yaxın komsomolçu və 45 mindən çox bitərəf gənc çalışmışdı. O vaxt SSRİ-nin müxtəlif regionlarından gəlib şəhərin kimya sənayesində çalışan komsomolçuların sayı 5 mini ötüb keçmişdi. Bu şəhərdə yaşayan digər millətlərlə yanaşı ermənilərin də burada məskunlaşması 1930-cu illərin sonu-40-cı illərin əvvəllərinə təsadüf etmişdi. Sumqayıtın inkişafında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xidmətləri danılmazdır. O, Sumqayıtda 16 dəfə olmuşdur: on dəfə Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi olduğu 1969-1982-ci illərdə, altı dəfə isə müstəqillik dövründə - 1993-2003-cü illərdə. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə Sumqayıtda bir çox sənaye müəssisələri, həmçinin müasir üslubda Kimyaçılar mədəniyyət sarayı tikilib istifadəyə verilmişdir[2, s.178].

1969-1982-ci illərdə Sumqayıt şəhəri öz iqtisadi potensialına görə keçmiş SSRİ-də tanınmağa başlamışdı. Ümummilli liderin şəxsi qətiyyəti və bilavasitə dəstəyi sayəsində kimya kompleksinin inkişafı üçün əsas xammal bazası olan EP-300 qurğusunun Sumqayıtda inşası barədə qərar qəbul edilmişdi. Məhz bu uzaqgörən siyasət nəticəsində 1980-ci illərin sonlarına doğru Sumqayıtın sənaye müəssisələri istehsal gücünü artırmış və bu dövrdə respublikanın sənaye istehsalında şəhərin sənaye müəssisələrinin payı 10-12 faizədək yüksəlmişdi. Sumqayıtın ölkə həyatında özünəməxsus yer tutması təkcə onun yaranma tarixi, respublika iqtisadiyyatında mühüm rolu ilə kifayətlənmir. Bu şəhəri fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri və bəlkə də başlıcası burada formalaşan təkrarsız mühitdir. Cavan şəhər üçün çox tipik olan mühüm bir cəhət də odur ki, qonşular, istehsalat və əmək kollektivlərinin üzvləri, müxtəlif millətlərdən olan insanlar hər hansı bədbəxt hadisə baş verdikdə dərhal bir-birinin köməyinə çatırlar [13, s.94].

Sumqayıt şəhəri azərbaycanlıların milli və mənəvi simasını özündə real əks etdirən, çətin və ağır vəziyyətlərdə ləyaqət və şərəfini qoruyub saxlayan insanların şəhəridir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Sumqayıt bütün Azərbaycanı təmsil edir. Azərbaycanın hər yerindən bu şəhərdə yaşayanlar var. Sumqayıt kiçik bir Azərbaycan kimidir. O Azərbaycan xalqının birlik, həmrəylik şəhəridir, ölkəmizin dayağıdır, gözəl bir guşəsidir". H.Əliyev tərəfindən Sumqayıta verilən bu yüksək qiymət, əlbəttə ki, ilk növbədə onun ləyaqətli zəhmətkeş əhalisinə verilən qiymətdir. Çünki şəhərin ilk bünövrəsini də onlar qoymuşlar [3, s.129]. Sumqayıtın inşasında zəhməti olan keçmiş sovet respublikalarının və onların vətəndaşlarının da zəhməti H.Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək bildirilmişdir ki, bu gün biz bütün qardaş xalqlara xüsusi minnətdarlıq hissi ilə demək istəyirik ki, Sumqayıtı bütün ölkə tikmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycana həsr olunmuş bir ömür yaşadı. Bu ömrün Sumqayıt səhifələrini vərəqlədikcə həqiqətən Sumqayıtın inkişafının Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu bir daha düşünürsən. Onun bilavasitə tapşırığı ilə qeyri-adi memarlıq üslubunda inşa olunaraq 1985-ci ildə istifadəyə verilmiş mədəniyyət sarayı (memar Ədalət Xanlarov) Sumqayıtın istər ictimai-siyasi, istərsə də mədəni həyatına baxış məkanıdır [6, s.141].

Beləliklə, Abşeron yarımadasında sənayeləşmənin, bütövlükdə urbanlaşmanın iqtisadi və sosial nəticəsi kimi ucalan Sumqayıt şəhəri Azərbaycan xalqının daha da sıx birləşməsində, möhkəmlənməsində, etnik və sosial baxımdan yekdil olmasında və formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti olan yeni bir mərhələ olmuşdur [13, s.158].

Şəhərdə müxtəlif sosial qruplarla yanaşı etnik azlıqlarda fəalliyət göstərirdi. Onlardan biri də şəhərin sosial-siyasi həyatında mühüm fəaliyyət göstərən yəhudilər idi. Yəhudilər XVI əsrdə İrandan gəlib bu ərazilərdə

yaşamışdılar. Onların yeganə varisləri olan dağ yəhudiləri təkcə Quba rayonundakı Qırmızı Qəsəbədə kompakt halında, Oğuz rayon mərkəzində və Bakıda yaşayırlar. Dağ yəhudilərinin ənənəvi məşğuliyyəti əkinçilik, xırda ticarət, toxuculuq və sənətkarlıq olmuşdur. Azərbaycanda, əsasən Qusar, Quba, Xaçmaz rayonları ərazisində kompakt halında, eləcə də Bakı, Gəncə, Sumqayıt və Mingəçevir şəhərlərində, Qəbələ, İsmayilli, Ağsu, Göyçay, Ağdaş rayonlarında yaşayan ləzgilər isə Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar arasında ön yerlərdən birini tuturlar. Qeyd edək ki, ləzgilər Azərbaycan əhalisinin 2,2 faizini təşkil edir. Onların əksəriyyəti islam dininə etiqad edir. 1993-cü ildən başlayaraq ləzgi dilində dərsliklər çap edilməyə başlanmışdır. Onlar sıx yaşadıkları Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayırlar [8, s.7].

Beləliklə, aparılmış araşdırmalar sübut edir ki, II Cahan savaşından sonra sürətlə inkişaf edərək sənaye nəhənginə çevrilmiş Sumqayıt şəhərinin əhalisi müstəqillik illərində etnik və sosial baxımdan ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bəzi etnik təbəqələr şəhəri tərk etsə də, əhalinin beynəlmiləlçi tərkibi əsasən qorunub saxlanılmış, sosial sahədə iri nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Axundov H. Sumqayıt. Bakı, Azər nəşr nəşriyyatı, 1970, 51 s, s.3
2. Aliyev H.A. Sumqayıt şəhərinin tarixi. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2011, 544 s.
3. Aliyev H.A. Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi tarixi. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2015, 256 s.
4. Алиев В. Сумгаит-живой памятник идеи свершениям Гейдара Алиева. (55-летие Сумгаита) // газ. «Бакинский рабочий», 2004, 28 декабря, №38
5. Ализаде М. Молодежь Азербайджана активный строитель коммунизма. Баку, 1960, 153 с.
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin Sumqayıt Filialı (ARMDASF). Fond №2, siyahı №2, iş№1213, 292 vərəq.
7. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu (metodik vəsait)//tərt. ed. S.Quliyeva; ixtis. red. və bur. məs. K.Tahirov, red. G.Səfərəliyeva, M.F.Axundovadına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2012, 45 s.
8. Демиденко Э.С. Демографические проблемы и перспективы больших городов. М.: Статистика, 1980, 231 с.
9. Фатуллаев Э. Социально-культурные факторы развития национального самосознания молодых рабочих Азербайджана. Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку: 1992, 20 с.

10. Hüseynov K. Sumqayıt şəhərində // “Kommunist” qəz., 1955, 1 may, s.3
11. İbrahimov S. Sumqayıtın yeni tarixi yazılır // “Xalq qəzeti”, 2003, 30 aprel, №18 .
12. Комаров М. С. Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исследования, Москва, 1992, №7, с. 62-73.
13. Məmmədov Ə. “Sumqayıt”. Bakı, Azərnəşr, 1957, s. 87
14. Məmmədov R.S., Sadıqov H.Ş. Sumqayıt: tarixdən səhifələr(1930-2000). Sumqayıt: “Zərdabi” nəşriyyat-poliqrafiya MMC, 2010, 240 s.
15. Məmmədova S.D. Keçid dövründə şəxsiyyət problemlərinin sosioloji aspektdən təhlili // fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: “Elm və Təhsil” 2004, 24 s.
16. Мирзазаде Л. Ф. Эмиграционные процессы в Азербайджане. Баку: «Издательство Бакинского Университета», 2005, 187 с.
17. Rəfiyev C. Sumqayıt şəhəri // “Kommunist” qəz., 1957, 27 iyun, s.1
18. Садыхов Г. Ш., Мамедов Р.С. Армяне в Сумгаите. Книга первая. Краткий историко-социологический очерк. (1938-1994 гг.).Баку,Шур, 1994, -192 с.
19. Sərdarov M. Qloballaşma və miqrasiya siyasəti. Bakı, Təknur nəşriyyatı, 2010, 123 s.
20. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество. М.: Политизад, 1992, 542 с.